

ПРИКАЗИ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ ЯК КРЕДИТНІ ЗАКЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (за матеріалами Херсонської губернії)

До сьогодення в історичній науці деякі аспекти минулого кредитних закладів XIX ст. залишаються недостатньо висвітленими. Чільне місце серед досліджуваних проблем повинно займати питання розвитку приказів громадської опіки Російської імперії, які окрім своїх основних завдань займалися іпотечним кредитуванням. Висвітлення кредитної діяльності цих закладів викликало увагу дослідників, однак не набуло подальшого поширення.

У дореволюційний період розвитку місцевої історіографії можна назвати роботи Д. Атлас, А. Скальковського, К. Смольянінова, де зустрічаються відомості про створення в Одесі й інших містах губернії перших кредитних закладів. Авторами ґрунтовних історико-критичних досліджень з питань державного та іпотечного кредиту, банківської політики, розвитку фінансів Російської імперії були П. Мігулін та Я. Печерин [1].

Нова хвиля історіографії питання представлена, в першу чергу, працею учня М. Слабченка І. Бровера, у якій розглядався стан кредитних закладів першої половини XIX ст. в Україні. Дослідник приділяв особливу увагу діяльності місцевих державних кредитних установ – приказів громадської опіки та контор Комерційного банку. Це уможливило зробити висновок про існування на Півдні України кредитного центру – Одеси. Правовим аспектам роботи державних кредитних установ, у тому числі і приказів громадської опіки, присвячена робота С. Борового [2].

Матеріали, що стосуються діяльності приказів громадської опіки в кінці 30-х рр. XIX ст., можна знайти серед рукописних матеріалів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького [3].

Сучасних праць, присвячених саме цьому виду державних установ, де розглядався б кредитний аспект їх діяльності, не знайдено.

Вивчається, як правило, основний напрямок діяльності приказів, а саме допомога тим, хто її потребував. Дана стаття є спробою розглянути діяльність приказів громадської опіки як кредитних установ у провінціях, де певний час вони були єдиними закладами, що офіційно здійснювали певні банківські операції.

У 1772 р. в Санкт-Петербурзі й Москві були організовані ощадні скарбниці при виховних будинках [4, с. 68]. Вони одразу ж стали важливою ланкою кредиту. Скарбниці зобов'язувалися сплачувати відсотки тільки за короткостроковими внесками. Великий приплив внесків пояснювався тим, що це були єдині легальні заклади, які давали можливість покласти гроші в “ріст”.

Операції ощадних скарбниць поширювалися на всю Російську імперію, але контори знаходилися тільки в Санкт-Петербурзі й Москві. Кредитоспроможність ощадних скарбниць підтримувалась постійним припливом коштів у вигляді великої кількості пожертвувань та зборів, прибутків від ломбардних операцій. Привілеї, якими користувалися виховні будинки, зміцнили репутацію ощадних скарбниць і перетворили їх в головні органи акумуляції грошових накопичень дворянства й частково купецтва.

Розпорядження 1812 р. про припинення надання позик із “міст казенних”, що було спричинено Вітчизняною війною, не поширювалося на ощадні скарбниці. Вони на кілька років перетворилися в єдиний державний кредитний заклад, що надавав позики під “указні відсотки”. У першій половині XIX ст. ощадні скарбниці здебільшого домінували в Україні, окрім Катеринославської та Херсонської губерній. У вищезгаданих губерніях у першій половині XIX ст. серед казенних кредитних закладів переважали прикази громадської опіки [5, с. 98].

Перший приказ громадської опіки з'явився в 1775 р. В Україні прикази виникали неодноразово: у 1782 р. – Київський, у 1802 – Херсонський, а 1823 р. було засновано Одеський приказ громадської опіки [6, с. 95].

З перших днів свого існування прикази перетворилися на місцеві банки, але тільки з 1802 р. їм було надано право давати позики за правами ощадних скарбниць [7]. Прикази громадської опіки були єдиними кредитними установами в провінціях Російської імперії, їх діяльність розвивалася відповідно до розширення товарного виробництва й зростання грошового обігу. У 1806 р. приказам було дозволено надавати позики купцям, “якщо не буде бажаючих серед дворян” [8]. Деяка частина вільних коштів спрямовувалася на “приріст відсотків” до Державного позикового банку [9, с. 123].

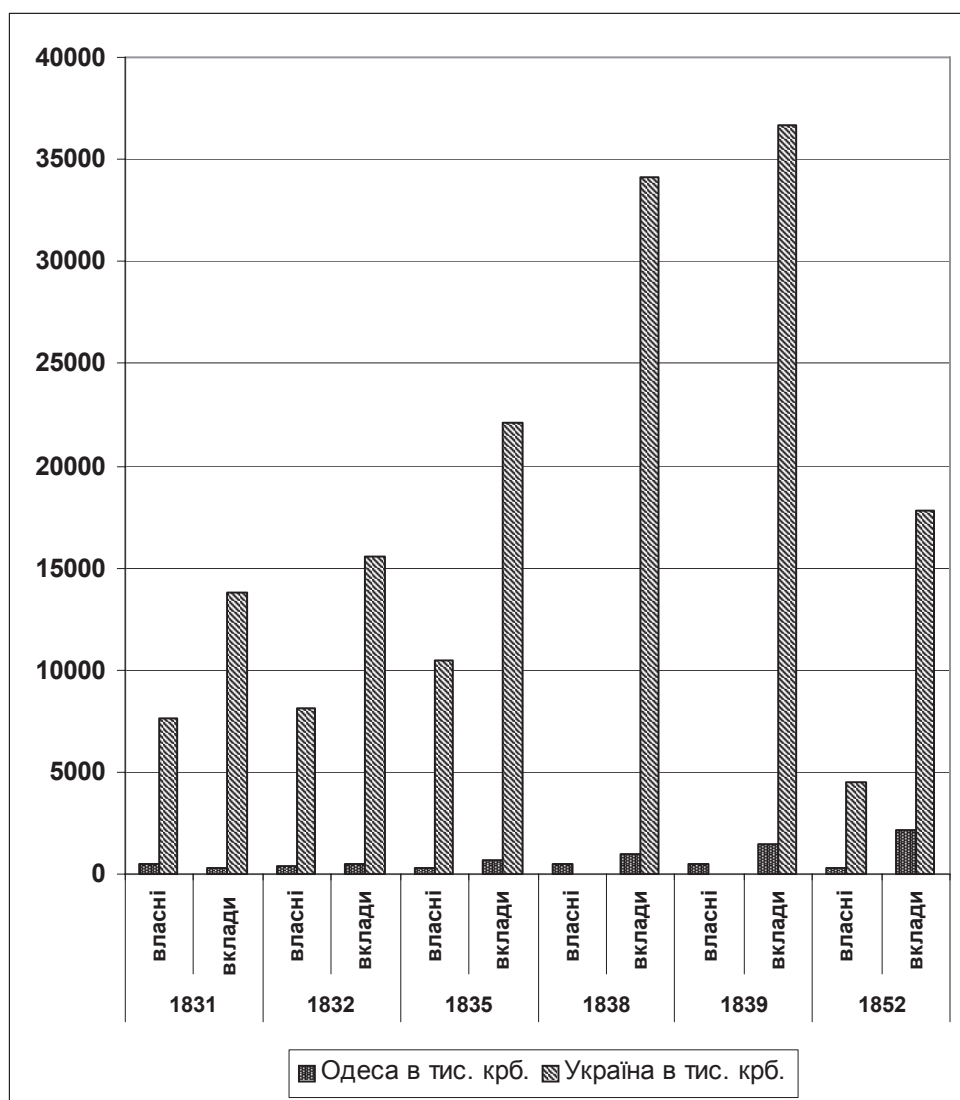
У 1829 р., з огляду на місцеві умови, на прикази Новоросійських губерній було поширено право надавати позики під заставу виноградників [10]. Водночас були введені нові правила для приказів, що розширювали їх операції, позики надавалися вже на 12 років, а максимальний розмір збільшився до 30 тис. крб. [11].

Одеський приказ громадської опіки із самого свого заснування дуже швидко набрав значних обсягів своїх операцій, що засвідчують наведені далі таблиця та діаграма [12].

Таблиця

Операції Одеського приказу громадської опіки

Рік	Капітали	Одеса в тис. крб.	Україна в тис. крб.	Відсотки
1831	власні вклади	448 245	7614 13824	6 % 2 %
1832	власні вклади	420 533	8162 15530	5 % 3 %
1835	власні вклади	310 680	10473 22063	3 % 3 %
1838	власні вклади	479 957	----- 34090	----- 4 %
1839	власні вклади	522 1420	----- 36698	----- 5 %
1859	власні вклади	276 сріб. 2123 сріб.	4532 17839	6 % 12 %

Як бачимо, обсяг операцій був дуже великим, але приказ не міг задовольнити всіх потреб у кредиті для міста, що стрімко розвивалося. Однак частина грошей Одеського приказу не йшла в обіг, а знаходилась у Позиковому банку (так, у 1850 р. Одеський приказ мав на рахунку в цьому банку близько 140 тис. крб. сріблом) [13, с. 99]. Таке явище, на думку І. Бровера, було викликано специфікою їх діяльності. По-перше, прикази громадської опіки не були суто кредитними установами. Банківські операції тут виступали лише допоміжним джерелом доходу й відповідно до цього регулювалися [14, с. 42]. По-друге, спочатку вклади до приказів приймалися на вимогу, що завдавало закладу значних

збитків. Тому з 1820 р. вклади почали приймати не менше як на 3 роки під 5 % річних. Це не зменшило кількість вкладів, їх обсяг сягав величезних цифр, так до Одеського приказу 1831 р. надійшло 245 тис. крб. [15, с. 101], а в 1839 р. – вже 1, 4 млн. крб. [16, с. 42].

Як вже зазначалося, прикази громадської опіки не були суто кредитними установами. Банківські операції виступали в приказах лише допоміжною діяльністю, по відношенню до основної діяльності – громадської опіки незахищених верст населення. Прикази займалися створенням та керуванням народними школами (1782 р.), сирітськими домами, лікарнями, аптеками, богадільнями, “работными и смирительными домами”.

Так, наприклад, Одеський приказ у 1839 р. мав на своєму утриманні лікарню, будинок для психічно хворих, сирітський притулок та виховний заклад. Він протягом одного року надавав допомогу понад 57 тис. чоловік [17, с. 42]. У добродійній роботі Одеського приказу громадської опіки брали участь такі відомі в місті постаті як Д. Інглезі, який за свою діяльність отримав щире подяку [18, арк. 1–3].

Депозитарний відсоток приказів був більшим від позикового лише на 1 %, а вклади значно перевищували власні кошти, тому приказам вигідніше було надсилати свої гроші до Державного банку, ніж чекати позичальників. А чекати доводилося довго, через суворі умови надання кредиту. Такі вимоги походили від некомерційного характеру приказів, тоді як інші державні кредитні установи були здебільшого установами, що мали за основну мету прибуток. Прикази позичали гроші тим, хто не був боржником в інших приказах і мав бездоганну кредитну репутацію. Близький до позичальника приказ міг краще довідатися про стан його справ, про його кредитоспроможність на відміну від Московської та Петербурзької скарбниць. Не зважаючи на це, Одеський приказ лише в 1850 р. видав позик під заставу будівель на 719 тис. крб. сріблом, а загалом у ньому налічувалося боргів на 2,5 млн крб. сріблом [19, с. 107]. Такі позики, звичайно, видавалися не тільки під купецькі будинки, але й під поміщицькі.

Загалом уряд вважав діяльність приказів як кредитних установ задовільною, але така оцінка діяльності приказів однобічна, оскільки їх активні операції були дуже обмеженими. М. Мордвінов писав, що кошти приказів “здебільшого, складаються з дуже обмежених коштів, тому небагато хто може мати надію на одержання позик” [20, с. 217].

На період закінчення війн із Францією в сфері кредитної політики виникла потреба реформ, різко зріс внутрішній державний борг, головна державна банківська установа – Державний позиковий банк ще не поновив свої активні операції. З метою покращення фінансового стану країни була проведена реорганізація облікових контор у Комерційний банк і створена Рада державних кредитних установ [21], яка повинна була займатись координацією діяльності всіх існуючих кредитних закладів. До складу ради входили представники купецтва.

Комерційний банк був заснований у 1817 р. з метою розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості. Нова кредитна установа стала спадкоємцем облікових контор Асигнаційного банку. Однак поява такого міцного конкурента в кредитній справі діяльності приказів не завадила, оскільки попит на кредит в Одесі був значно більший ніж могли запропонувати ці кредитні установи навіть всі разом.

Один із засновників Державного банку Е. Ламанський вказував на те, що “купці воліють не враховувати векселі в казенному банку”. Купуючи товар “під векселі”, багато купців ставили умову, щоб векселі не пред’являлися до обліку в банку. Причиною була недовіра до казенних установ з їхньою бюрократичною тяганиною, хабарництвом і казнокрадством. При обліку векселів чиновники банку віддавали перевагу купцям першої гільдії, і лише після задоволення їх запитів розглядалися клопотання купців другої гільдії. Купці ж третьої гільдії залишалися наприкінці черги й мали дуже невеликі шанси на одержання кредиту, а до 1818 р. вони були зовсім позбавлені можливості отримати державний кредит [22, с. 9].

Нестабільність фінансової системи була пов’язана з паперовими грошима, що знаходилися в обігу, – асигнаціями, введеними ще у 1768 р. як часткова заміна мідної монети, коли їх поява була виправданою. Однак випуск все нових і нових асигнацій став легким засобом покриття державних видатків. Кількість асигнацій збільшувалася, що вело до інфляції. Так, у 1810 р. асигнаційний карбованець коштував від 20 до 25 коп. сріблом [23, с. 231–235]. Тому було зроблено неодноразові спроби реформування.

Реформи фінансової системи 40-х рр. XIX ст. не були докорінними, тому деякі спеціалісти, які досліджували цей період, наприклад О. Погребінський, вважали, що протягом всієї першої половини XIX ст. фінансове господарство Російської імперії перебувало у скрутному становищі [24, с. 17].

У Російській імперії не виконувалося головне положення банківської діяльності, яке полягало в тому, що актив банку повинен бути відповідним до пасиву. Кредитні установи роздавали всі свої капітали під довгострокові позики, не турбуючись про можливість їх повернення [25, с. 2–4]. Наслідком такого стану речей була невідповідність між зобов’язаннями банківських установ перед кредиторами та зобов’язаннями банку. Поки кількість вкладів і наданих позик були незначними, криза, викликана раптовим поверненням вкладів, не вважалась серйозною загрозою, оскільки могла бути

усунена підтримкою Державного казначейства, але з розширенням оборотів ця підтримка була все більш безсилою. Приплив нових вкладів змушував шукати виходу для капіталів, за які доводилося платити досить високі, ще й складні відсотки.

Отже, кредитна реформа була неминучою. Особливо це стало зрозумілим після Кримської війни. Безпосередньо до початку реформ, у 1857 р. уряд провів операцію з “виштовхування вкладів”, зменшуючи відсоток закладами з 4 до 3 % [26, с. 23]. Проте замість припинення припливу вкладів та очікуваних прибутків, несподівано з’явилася інша проблема – відтік вкладів, що потягнув за собою кризу банківських установ і необхідність зробити дві зовнішні позики й одну внутрішню.

Спеціальна комісія підготувала проект реорганізації старих державних кредитних закладів. 1 вересня 1859 р. було видано “Положення про державні банківські установи” [27]. Згідно з Положенням п’ятивідсоткові банківські білети надавалися виключно замість попередніх білетів Позикового й Комерційного банків, ощадних скарбниць та приказів громадської опіки. Однак дуже швидко вартість цих білетів стала падати і вже в 1862 р. становила на фондовому ринку 95 крб. за 100 крб.

Ліквідація попередніх банківських установ, згідно із задумом комісії, повинна була проходити шляхом передачі всіх прав і зобов’язань Позикового банку, ощадних скарбниць та приказів громадської опіки Комерційному банку. Передача ліквідаційних рахунків з приказів громадської опіки відбулася в 1861 р. [28]. Після цього прикази громадської опіки продовжували свою діяльність в окремих північних губерніях Російської імперії, але їх діяльність вже була повністю відділена від кредитних операцій.

Для України в першій чверті ХІХ ст. прикази громадської опіки були єдиними місцевими іпотечними кредитними установами. Діяльність їх залежала від району – на Півдні України частка приказів у кредитній справі була значно більшою ніж ощадних скарбниць. Хоча через суворі умови надання кредиту їх діяльність була недостатньою, особливо на Півдні України, де економічний розвиток міст йшов значно швидше ніж на загал по Російській імперії. Однак прикази громадської опіки зробили певний внесок у розвиток кредиту, торгівлі та промисловості Півдня України.

Джерела та література

1. Атлас Д. Старая Одесса ее друзья и недруги. – Репринт. изд. – Одесса, 1992; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1795–1825. – Репринт. вид. – Одесса, 1995; Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853; Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729–1903). – Харьков, 1904; Мигулин П. П. Русский государственный кредит. – Харьков, 1901; Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб., 1904.
2. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Одеса, 1931. – Т. 1. – 175 с.; Боровой С. Я. Кредит и банки России. – М., 1958.
3. О действиях приказов общественного призрения и о капиталах их за 1838 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839; О состоянии приказов общественного призрения по 1839 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839; О состоянии приказов общественного призрения на 1839 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839; Состояние приказов общественного призрения к 1840 году. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, б.г.
4. Боровой С. Я. Кредит и банки России. – М., 1958.
5. Бровер І. М. Вказана праця.
6. Бровер І. М. Вказана праця.
7. Полное собрание законов Российской империи (Далі ПСЗРИ). – Собрание 1. – Т. 30. – № 23520.
8. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 29. – № 21994.
9. Боровой С. Я. Вказана праця.
10. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 37. – № 281140.
11. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 37. – № 281130.
12. Таблица на основі даних, що містяться: Бровер І. М. Вказана праця. – С. 101; О действиях приказов общественного призрения и о капиталах их за 1838 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839. – С. 36; О состоянии приказов общественного призрения по 1839 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839. – С. 58-59.
13. Бровер І. М. Вказана праця.
14. О состоянии приказов общественного призрения по 1839 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839.
15. Бровер І. М. Вказана праця.
16. О состоянии приказов общественного призрения по 1839 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839.
17. О состоянии приказов общественного призрения по 1839 год. – Б.м.: Рукописний відділ ОдЦНБ № 55/7, 1839.
18. ДАОО. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 6. (Документи про діяльність Інглезі в Одеському приказі громадської опіки).
19. Бровер І. М. Вказана праця.
20. Архив графов Мордвиновых: В 12 т.– СПб., 1902. – Т. 4.
21. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 34. – № 26834.

22. Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных установлений. – б.м., б.г.
23. Рожков Н. А. Финансовая реформа Э. Канкрин // История России в XIX в. – Т. 1. – СПб.: Изд. тов-ва бр. А. и И. Гранат и К^о, б.г.
24. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России. – М., 1954.
25. Пихно Д. И. Коммерческие операции Государственного банка. – К., 1876.
26. Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб., 1904.
27. РДІА. – Ф. 563. (Комітет фінансів 1806-1917) – Оп. 1. – Спр. 9. (Справа про діяльність комісії по реформуванню Державного Комерційного банку); ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 24. – СПб. – № 17654.
28. Пихно Д. И. Коммерческие операции Государственного банка. – К., 1876.

Summary

The objective of this article is the activity of organizations (prikazs) of social guardianship as credit establishments. Bank operations appeared in the organizations (prikazs) only as auxiliary source of profit and in accordance with it they were regulated. Before offices of Commercial Bank were organized organizations (prikazs) were the only credit establishments, which were settled down in province. These establishments influenced on the development of marketing in the Herson province.

Г. А. Сигида

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КУПЕЦТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Протягом першої чверті ХІХ століття чітко визначився аграрний характер економіки Південної України, промисловість була спрямована на обробку сільськогосподарської продукції. Тваринництво домінувало. Дехто з купців мав власні, хоча й невеликі, кінні заводи на найнятих або куплених землях [1.-С.206]. Крім того, купці скуповували молодняк, відгодовували його протягом року на орендованих землях, а потім продавали за більш високу ціну покупцям із внутрішніх губерній, або переганяли на продаж до Москви, Петербурга і в інші міста. Виготовляли солонину, що йшла за підрядами на потреби Чорноморського флоту. У 1802 році через кордони Херсонської і Подільської губерній було продано скота на суму 27 176 руб. сріблом.

На початку ХІХ ст. уряд остаточно відмовився від політики Павла І, який недооцінював значення чорноморської торгівлі і обмежував експорт сировини через південні порти. Починається політика заохочення і підтримки чорноморської торгівлі. Спеціальними указами було дозволено вивозити за кордон хліб, "гаряче вино", сирі шкіри й тонку вовну [2].

Більш того, у травні 1803 року було відновлено дуже важливий закон про зменшення мита у всіх чорноморських і азовських портах на привозні й відпускі товари на чверть порівняно з іншими портами країни [3].

Враховуючи нестачу в Новоросії капіталів, видавалися постанови про безмитне зберігання товарів, що були привезені до чорноморських портів, у спеціальних крамницях протягом тривалого терміну. Таке право в 1804 році було надано Одесі, а в 1806 – Феодосії й Таганрогу [4].

Важливою подією торговельної політики було проголошення Одеси порто-франко згідно з маніфестом від 16 квітня 1817 року, реалізованому у 1819 році. Одеса на 30 років отримала дозвіл на вільне і безмитне ввезення з-за кордону будь-яких товарів, навіть заборонених загальним тарифом.

Крім того, міжнародна ситуація безпосередньо впливала на торгівлю й торговельну політику. Знаходження Південної України поблизу театру воєнних дій кількох російсько-турецьких кампаній і погіршення стосунків з Францією призвели до скорочення торгових обертів. Під час континентальної блокади припинилися зв'язки з Англією. Але все одно, порівняно з балтійською торгівлею, чорноморська відчувала значний підйом. Відбувалося це з певних причин. По-перше, укладання перемир'я між Туреччиною і Росією після Тильзитського договору призвело до того, що вже у вересні 1807 року з Одеси розпочалося вивезення сільськогосподарської продукції до Константинополя [1, с.334]. По-друге, континентальна блокада для багатьох країн унеможливила отримання товарів безпосередньо через порти Балтики й Середземномор'я. Вони звернулися до транзитної торгівлі через чорноморські порти. Саме вона певною мірою компенсувала скрутне становище російської зовнішньої торгівлі в цей період і сприяла накопиченню капіталів місцевого купецтва Одеси й Новоросії в цілому.

Завершення російсько-турецької війни в 1812 році позитивно вплинуло на економіку Півдня. Хоча разом з тим склалися вкрай несприятливі обставини: нова війна, дипломатичні й воєнні ускладнення, чумна епідемія і її наслідки. Населення Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній